

Зайниев Р.А.

КЫРГЫЗДАРДЫН УРУУЛУК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ
ОКУМУШТУУЛАРДЫН ЭМГЕКТЕРИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Зайниев Р.А.

ИССЛЕДОВАНИЕ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ПЛЕМЕННЫХ
КЫРГЫЗСКИХ УЧЕНЫХ

R.A. Zayniev

A STUDY OF PRE-REVOLUTIONARY SYSTEM OF TRIBAL KYRGYZ SCIENTISTS

УДК: 340.141

Макалада Н.Аристов, А.Голубев, Ч.Валиханов, Я.Винников, Л.Костенколордун эмгектери талдоого алынган. Кыргыздардын революцияга чейинки турмушунда уруулук түзүлүштүн мааниси өтө зор экендиги белгиленген.

Негизги сөздөр: кыргыз, уруу, революция, тарых, окумуштуу, тарых, оң, сол, канат, маданият.

В статье анализируются труды Н.Аристовой, А.Голубева, Ч.Валиханова, Я. Винникова, Л.Костенко. Подчеркивается то что, родоплеменной строй был важным условием жизни кыргызов в дореволюционный период.

Ключевые слова: кыргыз, племя, революция, история, исследователь, история, правое, левое, крыло, культура.

The article analyzes labors of N.Aristova, A.Golubeva, Ch.Valihanova, Ya.Vinnikova, L.Kostenko. Underline the tribes system was an important condition for the Kyrgyz people living in pre-revolutionary period.

Key words: kyrgyz, tribe, revolution, history, research, worker, right, left, wing, culture.

Кыргыздардын революцияга чейинки тарыхында тийиштүү деңгээлде изилденбеген маселелердин бири кыргыздардын уруулук бөлүнүүсү эсептелинет.

Революцияга чейинки орус окумуштууларынын изилдөөлөрүндө кыргыз элинин тарыхы жана маданияты Орто Азиянын башка калктарынын тарыхы жана өнүгүү жолу жөнүндөгү маселелер менен бир бүтүндүк катарында каралган. Бирок, андагы маалыматтар дээрлик көпчүлүк учурларда бири-бирине карама-каршы келет [1, 34 б., 2, 136-181 б., 3, 78 б., 4, 121 б.]. Кыргыздардын уруулук курамы жөнүндөгү маселе кээ бир гана илимий макалаларда каралган. Бул маселе жөнүндө жогорку деңгээлде жазылган жана маанилүү эмгектер Н.Аристовго тиешелүү экендигин белгилей кетүү керек. Бул жөнүндө өз кезегинде Б.Джамгерчинов белгилеп кеткендей: «Кыргыздардын уруулук курамы жөнүндөгү маселени түркологдордун ичинен Н.Аристов өзүнүн «Түрк элдеринин этникалык курамы жана алардын саны боюнча маалымат...», ошондой эле «Кыргыз-казактардын чоң ордосу менен кара-кыргыздардын санжыра-уламыштарынын негизинде алардын уруулук байланыштары, эн тамгалары, ошондой эле тарыхый билдирүүлөрдүн жана баштапкы антропологиялык изилдөөлөрдүн негизинде алардын этникалык курамын изилдөөнүн тажрый-

басы» – деп аталган эмгектеринде кеңири чагылдырган».

Бирок, «автордун кээ бир өтө натыйжалуу, кээ кезде өтө мыкты гипотезаларына карабастан, көпчүлүк учурларда анын кээ бир маселелер боюнча ырастоолору, көз караштары азыркы күнгө чейин талаш маселе катарында калууда»[4, 121 б.] – деп билдирген В.В.Бартольд. Бул боюнча Н.Аристовду күнөөлөөгө болбойт. Анткени, анын эмгектериндеги кээ бир мүчүлүштүктөр ошол кездеги маалыматтардын чектелүү жана өтө аз санда болуусу менен түшүндүрүлөт. Ал мезгилде кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы жашоосу, алар түздөн-түз катышкан тарыхый окуялар негизинен элдин оозеки чыгармачылыгында гана чагылдырылган. Алар өз кезегинде кыргыз уруулары жөнүндө толук маалыматтарды чагылдырып бере алган эмес.

Баарына маалым болгондой, кыргыздар XIX кылымдын ортосунда жамияттык-уруулук түзүлүштө жашашып, бир нече урууларга бөлүнүшкөн. Негизинен, уруулар «оң» жана «сол» канаттан ошондой эле «ичкилик» деп аталган ири топтордон турган. Кыргыздардын ушундай уруулук топторго бөлүнүүсүнө эмне себеп болду? Бул боюнча кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында ар кандай билдирүүлөр кездешет. Алардын бириндеги билдирүүгө караганда, «оң» жана «сол» канаттарга бөлүнүү жарыктын чыгуу багытына карата алардын оң жана сол жактарда жайгашуусу менен байланыштуу. Башка билдирүүлөргө караганда күч-кубаттуу Кокон хандыгынын мезгилинде хандын, оң жана сол жагында жайгашкан кыргыздын белгилүү ак сөөктөрүнүн отургандыгы менен байланыштуу. Хандын оң жана сол жагында отурган белгилүү ак сөөктөрдүн тукумдары жогорудагыга байланыштуу аталып калуусу мүмкүн деп айтылат. Бирок, мындай бөлүнүү кыргыздарда Кокон хандарына чейин бар болгондугу баарыбызга белгилүү.

Кыргыздардын элдик санжырасында кыргыз урууларында оң жана сол канаттардын келип чыгуусу боюнча төмөндөгүдөй маалыматтар келтирилет: Тянь-Шандагы кыргыздардын «уруу жетекчиси» Долон бийдин аялы эки уул төрөгөн – Ак уул жана Ку уул. Өлөөр алдында Долон бий өзүнүн эликтерин жана мал-мүлкүн экиге бөлгөн. Кыргыздардын салты боюнча мурас баланын жашына карата берилген. Ал эми бул жерде болсо балдардын жашын

аныктоодо кыйынчылыктар түзүлгөн. Ошондо балдардын апасынын айткандары боюнча Ак уул эненин ичинде оң жагында, ал эми Ку уул болсо сол жагында жатышкан. Ошондон баштап уруулар «оң» жана «сол» болуп экиге бөлүнүшкөн [5, Инв. № 1567] – деген ойлор айтылган.

Бул маселеге карата А.Р.Голубев кыргыздардын мындай бөлүнүүсү басып алуучулук жортуулдар менен байланыштуу болуу керек – деген түшүндүрмө берүүгө аракеттенген [6, 114-115 б.].

А.Р.Голубевдин бул пикирин колдоо менен, С.М.Абрамзон кыргыздардагы эки канатка бөлүнүүнүн пайда болуусу аларда байыркы мезгилден бери өкүм сүргөн аскердик уюмдардагы эки канатка (флангага) бөлүнүү сыяктуу болгон деген пикирди айткан [7, 7-8 б.].

1859-жылы А.Р.Голубевдин чогулткан уламыштарына караганда кыргыздар Кыргыз хандан келип чыгышкан [8, 44 б.]. Кыргыз хандын эки уулу болуп, аны биринин аты Абл экинчисиники Кабл болгон. Биринчисинен оң канат түзүлүп: анын курамына бугу, сарыбагыш, султ (солто), черик, саяк, чоң багыш жана жедигер уруулары кирген. Ал эми экинчисинен сол канат түзүлүп, анын курамына саруу, кушчу, көкчө, мундуз, кытай уруулары киришкен.

Оң жана сол канаттар өз кезегинде урууларга бөлүнүшкөн. Тактап айтканда, сол канатка – кушчу, саруу, мундуз, кытай, басыз, найман, кырк уул, көкчө, нойгут, дөөлөс ж.б. уруулар киришкен. Алардын басымдуу бөлүгү түштүк Кыргызстанды жердешет [9, 14-15 б.].

Өзүнүн эмгегинде Н.Аристов Ч.Валихановдун кыргыздардын уруулук бөлүнүүсү боюнча кызыктуу тыянактарын келтирет. Ч.Валихановдун пикири боюнча, алардын негизин кыргыз деп аталган уруу түзөт. Аларга кийинчерээк (кыргыздарга) жат, башка уруулук бөлүктөр келип кошулушкан. Алардын бир бөлүгүн кыпчак, найман жана кытай уруулары түзүшөт. Аталган уруулардын жалпы башкаруучусу болуп Кыргызбайдын уулдарынын бири эсептелинет. Ошондуктан, алар кыргыз элинин курамына кирүүгө укуктуу. Экинчи, кыргыздардагы бир жат уруу болуп ичкиликтер эсептелинет. Алардын башында да Кыргызбайдын уулдарынын бири турган. Үчүнчү бөлүктү кыргыздардын өздөрү түзүшөт. Алар оң жана сол канаттардан турат. Оң канатты Ч.Валиханов эки бөлүмгө бөлөт: алар тагай жана адигене. Тагай өз ичинде жети урууга бөлүнөт. Алар – бугу, сарыбагыш, султу (солто), саяк, черик, чоңбагыш жана басыз. Ал эми сол канат болсо үч уруудан турат – саруу, коңи жана мундуз [8, 68 б.].

Ч.Валиханов 1856, 1858 жана 1864-жылдары Талас өрөөнүндө жашашкан сол канаттын 3 уруусу жөнүндө эскерип кеткен. Алар – саруу, кушчу жана мундуз. Ал эми Костенко болсо сол канаттын 4 уруусунун - кушчу, саруу, мундуз жана кытай аталыштарын атаган [8, 15 б.].

Ал эми оң канат болсо эки ири бөлүмдөн турат – Адигине жана Тагай. Ошол эле Костенконун маалыматтарына караганда адигине уруусу 14 уруктан турат: бөрү, баргек, олжаек, тауке, кара варге, көкчө-уулу, илчбек, сартдар, савай, журу, ардай жана мунак [10, 372 б.].

XIX кылымдын ортосунда түндүк Кыргызстандын аймактарында, негизинен, оң канаттын тагай бөлүмүнүн уруулары отурукташышкан: солто, сарыбагыш, бугу, саяк, черик, багыш, жедигер, азык ж.б.

Кыргыздардын санжырасында Тагайдын үч баласы болгон: алар – Богорстон, Койлон жана Кылжыр. Богорстондон - солтодор, Койлондон – жедигерлер, ал эми Кылжырдан болсо – сарыбагыш жана бугулар тараган. Ал эми саяктар болсо Тагайдын бакма баласы – Саякенин урпактары. Тагайдын бакма баласынан азык жана черик уруулары да тараган мунак [10, 372 б.].

Элдерде уруулук түзүлүштүн пайда болуусуна себеп болгон факторлор боюнча Н.А.Аристовдун берген маалыматтары өтө кызыктуу экендиги шек туудурбайт.

Я.Р.Винниковдун берген маалыматтары да Н.А.Аристовдуку менен дал келбейт. Мисалы, ал берген маалыматтарда мунгуш уруусу Адигиненин бир бөлүмү катарында болбостон оң канаттын өз алдынча бутагы катарында каралат [2, 141 б.].

Адигине бөлүмүнүн уруулук курамы жөнүндө маалыматтар да бирдей эмес. Л.Костенко адигиненин курамына бөрү, баргы, олжоке, токе, карабаргы, сарыбаргы, көкчө уул, элчбек, сартдар, савай, жору, ардай, мунак уруулары кирген деп билдирген [10, 372 б.]. Н.Аристов да ушул сыяктуу эле курамды көрсөткөн [8, 437 б.]. Адигине чоң уруусунун жогоруда көрсөтүлгөн курамын изилдөө менен, ал жөнүндө төмөндөгүдөй түшүндүрмө берет: «бөрү уруусунан Бурут аталышынын келип чыгуусу мүмкүн. Анткени, калмактар, кийинчерээк кытайлыктар да кара-кыргыздарды ушундай аташкан». Мүмкүн бул божомолдоонун кандайдыр бир деңгээлде негизи бардыр: калмактар бул аталышты жайылтышкандыр. Бирок, баарыбызга белгилүү болгондой алардын негизги бөлүктөрү Фергананын түштүк-чыгышына чейин жетишкен эмес. Ошондуктан, бул божомолдоо күмөндүү болуп эсептелинет.

Г.Е.Грум-Гржимайло Н.Аристовдун божомолдоосун сындао менен, каралып жаткан маселе боюнча өзүнүн маалыматтарын билдирген: «В.Радловдун пикирине караганда деп жазат ал: «Бурут» деген аталыш «боор» (бооур) – Бугу уруусундагы бир бөлүмүнүн аталышынан келип чыккан». Ал эми Н.Аристовдун пикири боюнча бурут аталышы «бөрү» деген - адигинелердин бир уруусунан келип чыккан. Бирок, алардан сырткары да божомолдоолор бар. Тактап айтканда, Радлов боюнча Потаниндин «Түндүк-батыш Монголия очерктери» деген эмгегинде, ошондой эле Самойловичтин «Түрк эли Хотано» деген макаласында качинск татарлары менен теленгиттерде (агайларда, урянкаларда

кыргыздардын кандаш уруусу менен бирдикте) бурют, пюрют жана бурут деген кандаш уруулар кездешет. Словцов XIX кылымдын биринчи чейрегинде Иркутск уездинин Макзурки деген жеринде «буруттардын кичинекей бөлүгү» жашашат деп билдирген. Бул өз учурунда монголдордун түрктөрдөгү бул же тигил уруунун аталышын бурмалоо менен айтылган аталыш эмес бул даана элдик аталыш экенин далилдейт.

«1877-жылдагы Аскердик жыйнактагы» маалыматтарга караганда, ичкиликтер 20-уруудан турушат. Алардын ичинен негизгилери: кадырша, канды, найман, теит, кесек, орго, тулус, кара-теит, чал-теит, бостон, кызыл аяк, кара-саадак. Алайга жиберилген Аскердик-тактоо экспедициясынын мүчөсү Л.Костенконун билдирүүсүндө «Алайдын төмөнкү аймактарында ичкиликтердин жайыттары, ал эми Фергана өрөөнүнүн Маргалаң уездинде Үч-Коргон менен Миңтөбөнүн ортосундагы аймактарда кыштоолору жайгашкан. Ошондой болсо да ичкиликтердин бир бөлүгү, тактап айтканда, наймандар жана теиттер кичи Алайда Дароот-Коргондун тегерегинде, Алтын дара жана Көксуу капчыгайларында да кышташат» [8, 48 б.].

Бул маселе боюнча Г.С.Загряжскийдин өзүнүн үзүл-кесил пикирин билдирген: «Кыргыздардын тигил же бул урууга тиешелүүлүгү туруктуу болбойт жана үзгүлтүксүз эмес. Алардын ичинен бирөөсү жер которушса, мисалы, сарыбагыш жеринен султтарга (солтоолорго) көчүп барса ал өзүн сарыбагыш эмес султ (солто), ал эми саяктарга өтсө саякмын деп атаган. Албетте, уруу мүчөсү (сөз жөнөкөй адамдар же букаралар жөнүндө болуп жатат) өз каалоосу менен көчүп барган болсо, алар башка уруунун аталышын алышкан. Эгерде туткунга түшсө же кулчулукка кетсе алар өздөрүнүн уруулук аталыштарын сакташкан». Ал эми манаптар урууларга бөлүнүүнү сакташып, аны бекем тутушат. Жабы уруулук бөлүмдүн башталышы жаңы баатырдын пайда болуусу менен байланыштуу. Анын тегерегине жигердүү азаматтар чогулушат. Анын аты менен бир нече кара тамандар жамынышат да өздөрүн анын тукумдарыбыз (же балдарыбыз) деп атай башташат. Ушундай жол менен жаңы бөлүмдөр

түзүлгөн. Аларды: Канайдын, Карабоздун, Карабектин, Сарбагыштын балдары ж.б. – деп аташкан. Ата баласына өзүнүн уруусун берген, ал эми уулу болсо өз учурунда аларды өзүнүн адаттарына көндүрүп, алар менен чогуу талап-тоноолорго жана барымтага алууга катышкан. Анын натыйжасында жаңы уруулар түзүлгөн: алардын катарына канай, карбуз ж.б. киргизүүгө болот. Кээ бир уруулар жакында эле пайда болгон. Алардын түзүлүүсү бир же эки эле муунду өзүнүн ичине камтыйт. Азыркы күндө да жаңы уруулар түзүлүүдө... Уруунун түзүлүшүнүн дагы бир башаты бар. Кыргыздардын салты боюнча кандаш уруулаштар (кандаш туугандар) ортосунда куда-сөөктүк мамилелерди алты муун өткөнгө чейин түзүүгө тыюу салынган. Ошондуктан, алтынчы муундан баштап ар бир уруунун мүчөсү өзүнүн бир туугандары менен бирдикте жаңы бөлүмдү түзө алышкан [11, №10].

Адабияттар:

1. Дублицкий Н. Родословная таблица кара-киргизов, проживающих в Джетысуйской области и краткая их история. – Алма-Ата. 1923. – 234 б.
2. Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии – Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. – М. 1956. Т.1. – 136-181 б.
3. Б.Джамгерчинов. Из генеологии киргизов – «Белек С.Е.Малову». Сб. ст. – Фрунзе, 1946. и др.
4. Бартольд В.В. Рецензия на книгу Аристов Н.А. – Рукописный фонд отдела общественных наук НАН КР., Инв. № 1527. – С.121.
5. Рукописный фонд отдела общественных наук НАН КР., Инв. № 1567.
6. Голубев А.Р. Отрывки из путешествия по Средней Азии и Заилийскому краю. Зап. Ир. Го. 1861. 3 кн. – 114-115.
7. Абрамзон С.М. Очерки культуры киргизского народа. – Фрунзе, 1946. – 480 б.
8. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов... Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен... – 458 б.
9. Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. – Фрунзе, 1959. – 436 б.
10. Военный сборник. – 1877. апрель. – С. 372.
11. Туркестанские ведомости. 1897. №10.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.